

И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН ТАРЫХ ЖАНА МАДАНИЙ МУРАСТАР
ИНСТИТУТУ

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ Д.07.16.528

Кол жазма укугунда
УДК: 323.1:329.1(575.2)

ӨМҮРОВА ЖҮРСҮН КАСЫМБЕКОВНА

УЛУТ МАСЕЛЕСИ КЫРГЫЗСТАНДАГЫ САЯСИЙ
ПАРТИЯЛАРДЫН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНДӨ
(«Асаба» партиясынын мисалында)

Адистиги 07.00.02 – Ата-Мекен тарыхы

Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек – 2017

Диссертациялык иш И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин «Кыргызстан тарыхы жана этнология» кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи: **Тарых илимдеринин доктору, профессор
Маанаев Эгемберди Жумагулович**

Расмий оппоненттер: **тарых илимдеринин доктору, профессор
Арзыматова Айнура Атыгаевна**

**тарых илимдеринин кандидаты
Кубатова Аида Эсенкуловна**

Жетектөөчү мекеме: **К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык
Университетинин “Кыргызстандын жана
Чыгыш чет өлкөлөрүнүн тарыхы” кафедрасы**

Диссертация 2017-жылдын «29» декабрь саат 14.00. 720026, Бишкек ш., Разаков көчөсү, 51А дареги боюнча И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тарых жана маданий мурастар институтунун алдындагы тарых илимдеринин доктору (кандидаты) жана окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д.07.16.528 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Диссертация менен И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин илимий китепканасынан, ошондой эле “arabaev.kg” сайттынан таанышууга болот.

Автореферат 2017-жылдын «29» ноябрда таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
тарых илимдеринин доктору, профессор**

Курбанова Н.У.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Кыргыз Республикасында саясий системанын негизги звеносу катары мамлекеттик бийликти жүргүзүүгө түз жана ишкердүү аралашкан саясий партиялар коомдогу саясий маданиятты калыптандырууда негизги базалык институттардын бири болуп саналат. Саясий партиялар аркылуу мамлекеттик бийликти аркалаган, мамлекет тарабынан көзөмөлдөнгөн коомдук турумуштун ар кандай чөйрөлөрүн жетектеген, ар кандай социалдык катмарлар менен айрым ар түрдүү социалдык топтордун кызыкчылыктарын аккумуляциялаган жана аккумуляциялоочу саясий элита калыптанат. Алар коомдук пикирди чагылдырган белгилүү социалдык күчтөрдү интеграциялоо аркылуу саясий идеологияны иштеп чыгышып, партиялардын доктриналарын калыптандырышат. Ошондой эле, партиялардын ар тараптуу практикалык ишмердүүлүктөрү аркылуу коомдун мүчөлөрүн саясий жактан социалдаштыруу процесси жүргүзүлөт.

XX кылымдын 90-жылдарында Кыргызстанда башталган социалдык-экономикалык жана саясий өзгөрүүлөр бүгүнкү күндө деле бүтпөгөндүктөн, өлкөдө көп партиялуу системаны калыптандыруу жараяны уланып жатат.

Кыргызстандагы өткөөл мезгилдин оор абалында, системалык кризистин курчушу, коомдун социалдык структурасын жаңы сапатка өзгөртүүгө түрткү берген мезгилде өлкөдө коомдогу ар кандай социалдык топтор менен катмарлардын кызыкчылыктарын чагылдырган көп сандаган партиялар менен коомдук кыймылдардын пайда болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш болгон. Республиканын партиялык-саясий турмушундагы алгачкы саясий окуялардын бири улуттук кайра жаралуу «Асаба» партиясынын түзүлүшү болгон жана ал Кыргыз Республикасынын көз карандысыз мамлекет болуп калыптанышына чоң салымын кошкон.

«Асаба» партиясынын Кыргыз мамлекеттүүлүгүн бекемдөө үчүн элдердин биримдигин чыңдоого, аймактарга бөлүнүү фактысына жол бербөөгө, атуулдарды патриоттуулукка тарбиялоого, жарандардын укуктук маданиятын өстүрүүдөгү алардын жеке жоопкерчилигин күчөтүүгө, мамлекеттик тил менен кыргыздардын каада-салттарын өнүктүрүүгө, кыргызстандыктарды улуттук кызыкчылыкка баш ийдирүүгө багытталган баалуу идеялары мамлекеттин көптөгөн программалык документтеринде камтылган. Мындан тышкары «Асаба» партиясынын демилгеси менен «Миграция жөнүндөгү», «Жарандуулук жөнүндөгү» мыйзамдар иштелип, КР Жогорку Кеңешинде кабыл алынып жана ошондой эле Конституцияга (20, 23, 32-беренелерине) өзгөртүүлөр киргизилген.

Жалпыга маалым болгондой, адамдагы эң негизги мүнөз анын улуттук түзүмүнө жана муну менен байланыштуу болгон анын улуттук призма аркылуу дүйнөгө болгон көз карашы, өткөөл мезгилдердеги кырдаалда этникалдуулукду күчөтүүчү фактор болуп саналат. Өткөөл мезгилдин шартында улуттук идея мамлекеттин жана коомдун өнүгүү векторлорун калыптандырууда өзүнө таандык маданий-тарыхый идеяларды изденүүгө шарт түзөт.

«Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын социалдык базасын кыргыз жаштары жана гуманитардык чөйрөдөгү илим менен алектенишип, кийин өздөрүнүн аң-сезиминде улуттук идеяны өнүктүрүшкөн интеллигенциянын бөлүгү түзгөн. Алар биринчи кезекте коомдо мамлекет түзүүчү улут катары кыргыз элинин кызыкчылыгын жакташкан.

Жогоруда белгиленгендей теманын актуалдуулугуна байланыштуу, саясий аренадан кеткени менен бүгүнкү күнгө чейин өзүнүн ишмердүүлүгүн улантып келе жаткан, эң биринчилерден болуп түзүлгөн «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын тарыхый жолун илимий жактан иликтөөгө алып, анын ишмердүүлүгүнө мүнөздүү жана таандык болгон олуттуу өзгөчөлүктөрдү ачып берүү маселесин мезгил өзү күн тартибине койду.

Андыктан, изилдөөнүн жүрүшүндө «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын Кыргыз Республикасынын саясий, маданий жана социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө кошкон салымына баа берүү менен азыркы учурдагы улуттук маселелерди чечүү иштери менен алектенип жаткан саясий партиялардын ишмердүүлүктөрүнө терең талдоо жүргүзүү талап кылынат.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар менен же негизги илимий-изилдөө иштери менен байланыштуулугу. Иш автордун жеке демилгеси менен аткарылды.

Илимий изилдөөнүн объектиси – болуп суверендүү Кыргызстандагы саясий партиялар эсептелет.

Изилдөөнүн предмети – болуп саясий партиялардын анын ичинде “Асаба” улуттук кайра жаралуу партиясынын ишмердүүлүгүндөгү улут маселесинин чечилиши саналат.

Иштин хронологиялык алкагы улуттук маселелерди чечүүдөгү эки маанилүү мезгилди ичине камтыйт: совет доорунун аяктоо мезгилин (1989-ж. «Асаба» улуттук кайра жаралуу саясий партиясынын негизделиши жана Кыргызстандагы демократиялык кыймылдардын өнүгүүсү) жана 1991-ж. бүгүнкү күнгө чейинки мезгил.

Илимий иштин негизги максаты болуп хронологиялык ырааттуулукта конкреттүү өздүк иликтөөлөргө, мамлекеттик архивдик материалдарга, массалык маалымат каражаттарына жана тарыхый булактарга таянуу менен ааламдашуу мезгилиндеги кыргыз элинин улуттук кызыкчылыгын коргоого, кыргыз тили менен кыргыз маданиятын өнүктүрүүгө өз салымын кошкон саясий партиялардын ишмердүүлүгүндөгү улуттук маселелерди чечүү проблемасына комплекстүү талдоо жүргүзүү менен, «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын Кыргызстандын саясий, маданий жана социалдык-экономикалык өнүгүүсүндөгү ордун жана ролун аныктоо эсептелет.

Жогоруда коюлган максатты ишке ашыруу үчүн автор өзүнө төмөндөгүдөй *милдеттер* коюлду:

- изилденип жаткан илимий иштин деңгээлине жараша булактарга жана тарыхнаамасына талдоо жүргүзүү;

- Кыргыз Республикасында баштапкы этапта түзүлгөн кыймылдардын жана саясий партиялардын жаралуусунун тарыхый өбөлгөлөрүн, демократиялык коомдо улуттук суроолорду чечүүдө көтөрүлгөн маселелерди ачып көрсөтүү;

- XX к. 90-ж. улуттук партиялардын жана кыймылдардын калыптануу жараянын изилдөө;

- алгачкылардан болуп калыптанган «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын программасындагы социалдык саясатынын башкы маселелерин ачып көрсөтүү;

- Кыргыз Республикасындагы улуттук мүнөздөгү саясий партиялардын коомдук-саясий жүрүмдөгү алган ордун, абалын, максатын, социалдык базасын аныктоо менен «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясына карата жалпылыктарын, айырмачылыктарын аныктоо.

Диссертациялык иштин жаңылыгы болуп төмөнкүлөр эсептелет:

- Улут маселесин көтөрүп чыгуу аркылуу улуттук аң-сезимдин калыптанышына өз таасирин тийгизген партиянын ишмердүүлүгүн изилдеген алгачкы илимий эмгек болуп саналат.

- «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын ишмердүүлүгүндөгү улуттук компоненттин, өлкөнүн келечегине тийгизген таасири катары өлкөдө белгиленген улуттук мүнөздөгү “Манас 1000”, “Ош 3000” жана бүгүнкү күндө өткөрүлүп жаткан “Көчмөндөр оюндары” сыяктуу тарыхый жана маданий иш чаралардын болушуна түрткү бергендиги көрсөтүлдү.

- «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын мисалында Кыргызстанда улуттук мүнөзгө басым жасаган саясий топтун пайда болуу тарыхынын өзгөчөлүгү ачылып берилди.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

Изилдөөнүн негизги максаты жана коюлган милдеттерин ишке ашыруунун натыйжасында төмөнкүдөй жоболор иштелип чыкты:

1. Кайра куруу доору саясий партиялар менен кыймылдардын пайда болушуна жана өнүгүшүнө тарыхый шарттарды түздү. Кыргызстандын тарыхындагы демократиянын толкунунда пайда болгон алгачкы саясий партиялардын бири – “Асаба” улуттук кайра жаралуу партиясы, кыргыз элинин кызыкчылыктары менен укуктарын коргогон суроолорду көтөргөн жана кыргыз элинин улуттук аң-сезиминин кайра жаралуусуна өбөлгө түзүп, анын өнүгүшүндө чоң роль ойногон.

2. «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын Кыргызстандын эгемендүүлүккө жетүүсүндөгү жана эгемен мамлекеттин түптөлүшүндөгү, кайра куруу жылдарында түзүлгөн бирдиктүү демократиялык кыймылдардын пайда болуусундагы жана саясий партиялардын институт катары калыптанышындагы ээлеген орду олуттуу.

3. «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясы кыргыздын маданияты менен каада-салттарын кайрадан жандандыруу, кыргыз тилинин колдонуу чөйрөсүн кеңейтүү жана тарыхты бурмалабай чагылдыруу үчүн күрөшкөн. Ошондой эле Кыргызстандын жаңы экономикалык шартта өнүгүүсүнө өбөлгө түзүү үчүн,

кыргыз улутундагы жаштардан техникалык, жумушчу кадрларды даярдоону камсыз кылуу партиянын негизги максаттарынын бири болгон.

4. “Асаба” партиясынын коомдук иш-чараларга жигердүү катышуусу, келечектүү иш максаттарынын туура коюлуусу, демилгелүүлүгү, жигердүүлүгү, коомдук социалдык базасынын кеңдиги менен анын Кыргызстанда саясий бийликтин жогорку деңгээлине чейин жетүүгө көп мүмкүнчүлүктөрү болгон, тилекке каршы, партиялык лидерлердин арасындагы пикир келишпестиктер партиянын өнүгүү динамикасынын таасирин азайтып, өлкөнүн саясий аренасынан чыгып калышына себеп болгон.

Изденүүчүнүн жеке салымы болуп, диссертациялык иште изилденип жаткан маселе боюнча бүгүнкү күнгө чейин илимде изилдөөгө алына элек документалдык жана архивдик булактардын талдоого алынгандыгы жана корутунду чыгарылгандыгы эсептелет. Мындан сырткары изилдөөчү тарабынан изилденип жаткан иликтөө боюнча партиянын лидерлеринен сурамжылоо жүргүзүлүп, чогултулган эмпирикалык материалдар ишке киргизилди.

Изилдөөнүн методологиялык негизин тарыхый фактыларды объективдүү иликтөө принциби түздү, ал өз кезегинде каралып жаткан проблеманы терең анализдөөгө жана жыйынтыктоого мүмкүндүк берет. Андан сырткары диссертациялык иште проблемалык-хронологиялык, статистикалык, тарыхый-типологиялык, тарыхый-салыштырмалуу ж.б. ыкмалар колдонулду.

Илимий иштин теориялык жана практикалык мааниси. Диссертацияда талдоого алынган теориялык жоболор менен системалаштырылган фактылык материалдар эгемендүү кыргыз мамлекетинин түптөлүшүнө, өнүгүшүнө өз салымдарын кошкон башка саясий кыймылдардын, партиялардын ишмердүүлүгүн изилдөөгө негиз боло алат. Ошондой эле илимий иштин материалдарын Кыргызстандын соңку тарыхы, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн саясий тарыхы боюнча илимий эмгектерди жазууда, окуу куралдарын түзүүдө, окуу жайларда Кыргызстандын тарыхын жана атайын курстарды окутууда, семинарларды уюштурууда булак катары пайдаланууга болот.

Изилдөөнүн апробацияланышы. Илимий иштин негизги жоболору жана натыйжалары бир нече эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларга макала, тезис түрүндө сунушталып, талкуулангандан кийин, алардын жыйынтыгы боюнча жарык көргөн материалдарда апробацияланган.

Изилдөөнүн натыйжаларынын жарык көрүшү. Изилдөөнүн негизги жоболору ата мекендик жана чет өлкөлүк публикацияларда берилген. Тема боюнча жалпы 19 макала жарык көргөн, алардын ичинен чет өлкөлүк басмаларда жарыкка чыкканы – 5.

Изилдөөнүн жалпы түзүмү. Диссертация кириш сөздөн, үч баптан, алты бөлүмдөн, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Кириш сөздө теманын актуалдуулугу тастыкталып, изилдөөнүн объекти менен предмети, максаты менен милдеттери, хронологиялык алкагы, методологиясы, илимий иштин жаңылыгы аныкталды, ошондой эле, коргоого сунушталуучу негизги жоболору, изденүүчүнүн жеке салымы, изилдөөнүн натыйжаларынын апробацияланышы, диссертациялык иштин курамы жана структурасы тууралуу маалыматтар көрсөтүлдү.

«Улут маселесине байланыштуу саясий партиялардын ишмердүүлүгүн изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери, булактары жана тарыхнаамасы» деп аталган биринчи бапта диссертант өлкөдөгү саясий партияларды коомдун өзгөчө фактору катары караган. Автордун оюу боюнча улуттук көз караштагы саясий партиялардын өлкөнүн коомдук-саясий турмушундагы ролун теориялык жактан ар тараптуу изилдөө, анын маңызын аныктоого, саясатын түшүнүүгө жана анын коомдогу ордун аныктоого мүмкүндүк берет. Андыктан диссертацияда «партия», «улуттук идеология», «улутчулдук» деген түшүнүктөрдүн аныктамалары талдоого алынып, алардын мааниси ачылып берилди.

Ошондой эле, партиялардын Уставы менен программаларына шайкеш келген, алардын ишмердүүлүгүнүн негизги маселелери болгон баалуулуктары катары «партия», «идеология», «улуттук идеология», «улутчулдук» түшүнүктөрүнүн өз ара байланыштары каралды. Азыркы этапта коомдо кайчы пикирлерди жаратып жаткан идеологиялык баалуулуктары талдоого алынды.

Ошентип, Кыргызстандагы улуттук мүнөздөгү саясий партиялардын түзүлүү жана калыптануу факторуна теориялык-методологиялык негизде талдоо жүргүзүүнүн натыйжасында диссертант төмөнкүдөй тыянактарды чыгарууга мүмкүнчүлүк алды:

1. Кыргызстанда көп партиялуу системанын пайда болуусу ХХI кылымдын башында дүйнөлүк масштабда күч алган саясий системадагы көп партиялуулук фактору менен байланыштуу болгон мыйзам ченемдүү көрүнүш.

2. Идеологиялык баалуулуктар жалпы адамзат баалуулуктары менен айкалышып турат. Ошентсе да, азыркы учурдагы бирдиктүү улуттук идеологиянын жок болгонуна карабастан “улуттун көрөңгөсү”, “улут” деген түшүнүктөрдүн түпкүлүгү, биримдиги, улуттук ар-намыстын баалуулуктары коомдун өнүгүүсүнө пайда алып келе тургандай деңгээлде турат.

3. Азыркы мезгилде Кыргызстанда коомдо болуп жаткан проблемалардын дээрлиги өзүнүн өзгөчөлүктөрү менен айырмалангандыгына карабастан, ал маселелерди чечүүнүн келечеги комплекстүү жана биргелешкен аракеттерди талап кылат.

4. Коомдук илимде «улуттук идеология» түшүнүгүнө карата бирдиктүү көз караштын жоктугу көптөгөн проблемаларга дуушар кылып, коомдук өнүгүүгө карата карама-каршы кайчы пикирлерди, көз караштарды жаратууда.

5. Улуттук фактор, улуттук идеология факторлору коомдун бардык чөйрөсү менен тыгыз байланыштуу болгондуктан, бир жагынан коомдогу болуп жаткан

окуялардан көз каранды болсо, экинчи жагынан ал коомдун бардык чөйрөлөрүнө өзүнүн таасирин тийгизип жатат.

Демек, улуттун баалуулугу болгон «улуттук идеология», «мамлекеттик идеология» маселелерин теориялык жактан ар түрдүү аспекте изилдөөгө алуу, анын чыныгы маңызын аныктоо аркылуу улуттук көз караштагы партияларды айырмалап кароо, «улуттук мүнөздөгү саясий партиялар фактору» түшүнүгүнө аныктама берүү сыяктуу маселелер келечектеги тарых илиминин алдындагы тапшырма болуп саналат.

Изилдөөнүн темасына тарыхнаамалык жана булактык талдоо диссертациянын 1.2. бөлүмүндө жүргүзүлгөн. Көп партиялуулук, «партия», «идеология» жана «улуттук идеология» түшүнүктөрүнүн карым-катнаштары, Кыргызстандагы көп партиялуулуктун саясий жана маданий ишмердүүлүктөрүнүн багыттары менен саясий терминдердин түшүнүктөрү көптөгөн тарыхчылар менен саясат таануучулардын эмгектеринде кездешет. Кыргызстандагы саясий партиялардын пайда болуусун жана алардын коомдук-саясий турмушка тийгизген таасирин У.К.Чиналиев [62], А.Б. Элебаева, Б. Ж. Бешимов [64], А.Акунов, М. Керимбаев [41], Т. Ожукеева, К.Байболовдор [42] өз эмгектеринде ачып беришкен.

Мындан тышкары жогоруда аталган маселелер жалпы теориялык жана саясий өнүгүү Т.Гоббс [48], М.Дюверже [58] сыяктуу чет элдик окумуштуулардын эмгектеринде чагылдырылган. Россиялык окумуштуулардын арасындагы М.Н. Губогло [40] менен В.Пономаревдун [50] эмгектеринде саясий кырдаалга талдоо жүргүзүлүп, коомдук кыймылдардын түзүлүш жолуна басым жасалган.

Ата Мекендик окумуштуулардын арасынан улуттук идеологиянын өзөгү катары “Манастын жети осуятын” Кыргызстан калкынын жалпы мамлекеттик идеологиясына айландырууну алгачкылардан болуп А.Акаев [38] сунуштаган.

Мындан тышкары «Өнүгүүнүн комплекстүү негизи» [141] программасынын бир бөлүгү «Демократиялык өнүгүү кодексинде» [143] берилген. Кыргызстандын социалдык, экономикалык, саясий жана руханий өнүгүү нугун аныктап, тарыхый шартка жараша беш багыттагы идеологиянын карааны жүрөт деп, идеологиянын баалуулуктары менен кемчиликтерин талдоо аркылуу идеологияны неоконсерватизм, неолиберализм алкагында кароо менен Кыргызстандын келечектеги өнүгүү моделинин стратегиялык багыттары менен Э.Ж. Маанаевдин [56] эмгегинен таанышууга болот.

Кыргызстанда этносоциологиялык илимий изилдөөлөр XX к. 80-жылдарында башталган, алгачкылардан болуп А.А.Асанкановдун [45] монографиясында, улуттук идентификация, т.а. коомдун социалдык экономикалык, саясий жана маданий чөйрөсүндө улуттук аң-сезимдин ылдамдык менен өнүккөндүгү, анын калыптанышына тийгизген таасиринин актуалдуулугу ачылып берилген.

3. И.Галиеванын [47] эмгегинде эгемендүүлүктү алган жылдардан кийинки мамлекеттеги саясий өнүгүүнүн моделинин жаңы этабы башталып аны менен бирге коомдук кыймылдардын, мамлекеттик эмес уюмдардын пайда болуусу

жана алардын саясий институттарга чейин жетиши, парламентаризм, көп партиялуулук жана партиялардын структурасы өзгөргөндүгү, коомдук саясий системанын өткөөл учур менен азыркы убактагы түп тамырынан бери өзгөрүү проблемалары көрсөтүлгөн.

Диссертациялык иште колдонулган Т.Асантурованын [133] эмгегинде коомдук кыймылдардын жана саясий партиялардын калыптануусу жана өнүгүүсү каралган. А.Ш. Абдикеримов [134] болсо, 80-жылдардын экинчи жарымы 90-жылдардын башындагы алгачкы коомдук саясий уюмдардын, кыймылдардын, атуулдук бирикмелердин программалары менен алардын улут маселесин чечүү ишмердүүлүгүндөгү жасаган иш аракеттеринин алгачкы кадамдарына токтолгон.

Ал эми саясий багыттагы Б.О. Орунбеков [135], Ү. Чотонов [136], Ч.Койчуманованын [137] эмгектеринде кандайдыр бир деңгээлде, көп партиялуулук системанын стабилдүү динамикалык өсүшү белгиленип, анын ишмердүүлүгүнүн коомдун өзгөрүүсүнө тийгизген таасири каралган.

Ошондой эле, илимий изилдөөдө саясий партиялардын “улуттук” баалуулуктары менен ишмердүүлүктөрүнүн негизги булактары катары алардын Уставдары менен программалары, массалык маалымат каражаттары, партиялардын өздүк архивдеринин жана Мамлекеттик архивдин материалдары талдоого алынды. Алсак, шайлоо алдындагы үгүт жүргүзүү мезгилинде «Кыргыз Туусу» гезитинде – 180, «Слово Кыргызстанга» – 160, «Эркин Тоого» – 190, «Асабага» – 240, «Вечерний Бишкекке» – 150, «Республикага» – 150, «Кыргыз Рухуна» – 70, «Аргументке» – 90, «Ааламга» – 90, «Утро Бишкекке» – 100, «Дело №» ге – 50 жолу [31] кайрылышкандыгы тууралуу статистикалык маалыматтар келтирилген.

Булардан сырткары илимий эмгекте кеңири масштабдагы төмөнкүдөй материалдар пайдаланылды:

- изилдөө үчүн керектүү болгон материалдар изилденип жаткан маселеге тиешеси бар адамдар менен автор тарабынан жүргүзүлгөн эркин баарлашуулардын жана сурамжылоолордун натыйжасында алынды;
- Партияларга тиешеси бар республикалык деңгээлде өткөрүлгөн ар кандай иш чаралардын, эл аралык деңгээлдеги семинарлардын, конференциялардын, тренигдердин, тегерек отурумдардын, талкуулардын материалдары изилдөөгө методологиялык жактан көмөк көрсөттү;
- Дүйнөлүк ааламдашуу шартында коомдук-саясий турмушта көп тармакты камтыган анын ичинде саясий партиялардын ишмердүүлүктөрүн чагылдырган, кеңири илимий жана методологиялык материалдарды ичине камтыган Интернет ресурстары, ошондой эле саясий кыймылдардын, уюмдардын, партиялардын расмий сайттарынын материалдары пайдаланылды.

Автор изилденип жаткан маселеге карата кеңири тарыхнаамалык талдоо жүргүзүүнүн натыйжасында, бүгүнкү күндөгү улуттук көз караштагы коомдук расмий жана расмий эмес саясий уюмдардын коомдогу ээлеген ордуна, ошондой эле Кыргызстандагы саясий партиялардын ичинен эгемендүүлүктү алгандан бери саясий кырдаалдарга өзүнүн олуттуу таасирин тийгизип келе

жаткан «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын ишмердүүлүгүнө азыркы учурга чейин илимий жактан тиешелүү баа бериле элек деген тыянакка келди.

Жыйынтыгында изилденип жаткан маселе боюнча тарыхый булактарга таянуу менен диссертант, төмөндөгүдөй корутунду чыгады:

- 1980-жылдардын аягындагы жана 1990-жылдардын башындагы окумуштуулардын изилдөөлөрүндө ошол кездердеги тарыхый реалдуулук чагылдырылгандыктан, бул изилдөөлөр теориялык жана тарыхнаамалык баалуулукка ээ болду;

- Чет өлкөлүк жана Россиялык тарыхнаама алыскы жана жакынкы өлкөлөрдөгү изилдөөлөр катары каралды жана ар тараптуулугу менен айырмаланып, саясий партиянын коомго тийгизип жаткан таасирин методологиялык жактан талдоого мүмкүндүк берди;

- Ата Мекендик окумуштуулардын эмгектери изилденип жаткан маселе менен түздөн-түз байланышта болгондуктан, изилдөөдө олуттуу орунду ээледі. Жогоруда аталган эмгектерде саясий партиялардын ишмердүүлүктөрү ар түрдүү өнүгтө чагылдырылгандыгы, алардын коомдогу орду менен ролу, маңызы кеңири ачылып көрсөткөндүгү менен изилдөөдө өзгөчө баалуу болду;

- Диссертациянын хронологиялык алкагы 1989-жылдардан бүгүнкү күнгө чейинки мезгилди ичине камтыгандыктан, «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясы менен ж.б. азыркы бийликтеги партиялардын улут маселеси боюнча ишмердүүлүктөрү тууралуу булактарынын негизин, борбордук Мамлекеттик архивдин жана партиялардын учурдагы архивдик материалдары түздү;

- «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын ишмердүүлүгүндөгү улут маселесин изилдөөдө, анын укуктук-ченемдик актылары, ага тиешелүү расмий мамлекеттик жана саясий уюмдардын документтери, окумуштуулардын, саясатчылардын, коомдук ишмерлердин, серепчилердин, журналистердин, эксперттердин аналиттикалык жана публицистикалык макалалары, пайдаланылды;

- Расмий эмес маалыматтар изилдөөчүнүн «Асаба» саясий партиясынын ишмердүүлүгүнө тешеси бар адамдар менен болгон жеке пикир алмашуусунун негизинде түзүлгөн талаа дептеринен алынды;

- Кыргызстандын коомдук-саясий турмушундагы саясий партиялардын орду менен ролун салыштырып кароодо партиялардын расмий сайттары менен интернет ресурстары булак болуп берди.

«Демократия кыймылынын негизинде улут маселесин көтөрүүдөгү «Асаба» кайра жаралуу партиясынын түзүлүшүнүн тарыхый шарттары» деп аталган экинчи бапта, совет коомунун коомдук-саясий жана социалдык-экономикалык турмушунун багытын өзгөрүүгө дуушар кылган КПССтин Борбордук Комитетинин Апрель пленумунун (1985-ж.) чечимдери чагылдырылган. Апрель пленумунда өлкөнүн саясий, социалдык-экономикалык өнүгүүсүн тездетүү белгиленип, коммунисттик партиядагы жана коомдогу кризисти жоюунун жолдорун издөө, коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө реформа жүргүзүү аркылуу гумандуу, демократиялуу социализмге карай илгерилөө менен жаңылануу маселелери көтөрүлгөн болчу.

КПСС Борбордук Комитетинин Башкы катчысы М.С.Горбачевдун КПСС БКнын Апрель пленумунда сүйлөгөн сөзүндө «...өлкөдөгү кайра куруу саясатын иштеп чыгууда, мурда болуп көрбөгөндөй эң жооптуу иштерди аткарууда партиянын Борбордук Комитетинин ролу жана жоопкерчилиги жогорулоо менен, анын башында турган партиянын Борбордук Комитетинин алдында өтө татаал милдеттер тургандыгы» баса белгиленген. Кайра куруу саясатынын негизги багыты катары өлкөдө авторитардык-бюрократиялык түзүлүштөн гумандуу, демократиялуу социализмдин коомуна карай өтүү маселеси каралган.

Апрель пленумунун идеяларында, партиянын кийинки съездеринде көңүл бурууга, бул багытта мыйзамдуулукту күчөтүү маселелери көтөрүлгөн. Демек, бул элдердин ортосундагы тынчтык жана тең укуктуу кызматташтык, ар бир элдин өз тагдырын өзү чечүүгө укуктарын урматтоо үчүн шарт түзүү дегендик эле. Муну суверендүү республикалардын өз алдынчалыгына жетишине жана суверендүү мамлекеттердин ортосунда чыныгы союздук мамилелердин түзүлүүсүнө багыт катары кароого болот. КПССти XXVIII съездинде: «Элдердин кызматташтык абалын жаңы деңгээлге көтөрүү үчүн, б.а. Союзга бириккен мамлекеттердин бардыгынын таламдарындагы экономикалык жана руханий деңгээлин жогорулатууга мүмкүндүк бере турган улуттук өнүгүүдөгү мамлекеттик түзүлүштү орнотуу» маселеси белгиленген. Натыйжада, мурда СССРдин курамына кирген он беш союздук социалисттик республикалар өз алдынчалыкка өтүү менен социалдык, саясий, маданий маселелерди өз алдынча чечүүгө мүмкүндүк алышкан. Алсак, 1988-жылы кыргыз коомчулугу кош тилдүүлүк маселесин козгоп, аны менен унутта калган тарыхый инсандарды актоо менен байланыштуу саясий күрөштү баштады. Ошондой эле, 1989-жылы 3-январда Кыргызстан КП БКсы тыюу салып келген Молдо Кылыч Шамыркан уулу менен Касым Тыныстановдун чыгармачыл мурасы жөнүндө токтомдун кабыл алынышы коомчулукту ого бетер демократиячыл жаңы демилгелерди көтөрө башташына түрткү берген. Муну менен катар 1989-жылы 23-сентябрда Кыргыз ССР Жогорку Кеңеши Кыргыз тилине мамлекеттик тил макамын берген «Мамлекеттик тил жөнүндөгү» мыйзамды кабыл алышы, улуттук рухту ойготуп, жумурияттын саясий өз алдынчалыгын андан ары чыңдоо идеялары үчүн жол ачты. Анын үстүндө Балтика боюндагы, Кавказдагы эгемендикке умтулуу иш-чаралары да Кыргызстандык коомчулукту кайдыгер калтырган жок жана ошол эле учурда Москва, Ленинград (Санкт-Петербург) сыяктуу шаарларда окуп жана иштеп жаткан кыргызстандыктар да жаңы демократиячыл идеяларын таркатуучулардан болуп калышты.

М.Горбачевдун кайра куруу реформасынын демократиялык баалуулуктары болгон сөз эркиндиги, басма сөз эркиндиги демократиялык кыймылдын башатын түздү. Ушул шартта Балтика боюндагы өлкөлөрүнүн эгемендүүлүккө жетишиши башка мамлекеттерге үлгү болуп, улутчулдук жана демократиялык талаптар башка союздук республикаларга дагы тарады.

Ошондой эле, эгемендүүлүктү алгандан баштап Кыргыз Республикасында, улуттук идеологиянын жайылышы үчүн объективдүү жана

субъективдүү шарттар түзүлүп, аны менен бирге эле жаңы улуттук идеологияны түзүү жараяны башталган. Бул учурда, аталган көйгөйлөр, ачык жана кеңири талкууланып, мурдатан СССРде калыптанып калган интернационализм идеясын, улуттук идеологиянын идеяларына алмаштыруу үчүн алгылыктуу шарттарды түзгөн.

Кыргызстанда элдин кызыкчылыгын көздөгөн коомдук-саясий уюмдар, топтор, кыймылдар тарабынан башталган, коомду өнүктүрүүдөгү эркиндик жана демократиялык көз караштар үчүн болгон күрөш, эң оболу өз жерлерине ээ болуу, өз жеринин кожоюну болуу идеялары менен башталган.

Кыргыз жаштарынын айылдардан шаарга келүүсү ошол 80-жылдары күч алган. Бирок, шаарга туруктуу жашоо максатында көчүп келген кыргыз жаштарынын турак-жай маселелерин чечүүгө борбордук шаарларда жеткиликтүү деңгээлде көңүл бурулган эмес. Менчик үй куруу үчүн жер сурап кайрылган кыргыз жаштарынын арыздарына бийликтегилер кайдыгер карашкан. Ошол эле учурда республикага чет өлкөлөрдөн көчүп келишкен башка улуттун өкүлдөрү тез эле үйлүү-жайлуу болушуп, ашыкча үйлөрүн шаарда жашаган кыргыз жаштарына ижарага берүүгө үлгүрүшкөн. Өз жеринде үйгө, үй куруу үчүн жерге ээ боло албай, ар кимдин короосунда ижарада жашап келишкен жаштардын чыдамы түгөнгөндүктөн, 1989-жылдын апрель-июнь айларында алар Бишкек шаарынын аймагындагы жерлерди уруксаатсыз ээлей башташкан жана ал жерлерди бөлүп алуу боюнча өз бетинче өткөрүлгөн митингдердин болушуна түрткү берген. Ушул жагынан алып караганда бүгүнкү күндөгү көп партиялуулуктун түптөлүшүнө жана алгачкы саясий партиялардын калыптанышына жана партиялык саясий системанын өнүгүшүнө «Кыргызстан Демократиялык Кыймылы» менен «Асаба», «Ашар» коомдук кыймылдарынын ролу чоң болгонун белгилеп коюу абзел.

Натыйжада демократиялык мамлекеттин калыптануу тарыхында болуп өткөн саясий кырдаалга байланыштуу, парламентке чейин жеткен саясий партиялардын тарыхында Жогорку Кеңешке жана жергиликтүү кеңештин депутаттыгына ат салышкан талапкерлердин алдыларына койгон максаттарында, иш программаларында өлкөнүн эгемендүүлүгүн коргоо урааны орун алган болчу. Экономикалык өз алдынчалыкты, ачык-айкындыкты талап кылуу, улуттук каада-салтты сактоо, улуттук аң-сезимди кайрадан жаратууга болгон патриоттук көз караштагы атуулдардын саясий маданиятынын жогорулашынын натыйжасында алар кичинекей коомдук кыймылдардан саясий партияларга чейин өсүп жетишкен.

Ошентип, бүгүнкү күндө көп партиялуулук системасынын башында турган демократиялык коомдун өнүгүүсүнө зор салымын кошкон алгачкы саясий партиялардын пайда болуусуна, кыргыз элинин улуттук аң-сезиминин калыптанышы менен өнүгүшүнө биринчи кезекте – М.С.Горбачев жарыялаган "кайра куруу жана айкындуулук" саясатынын ишке ашырылуусундагы – өлкөдө түзүлгөн саясий кырдаал таасирин тийгизген.

Балтика өлкөлөрүндөгү эгемендүүлүккө жетишүү башка республикалар үчүн үлгү болду жана алардын ичинде Кыргызстанга да өз таасирин тийгизди.

Демек бүгүнкү күндө демократиянын жолуна жаңыдан түшүп келе жаткан демократиялык процесстин жүрүшүндө Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгына, республикадагы ар бир атуулдун экономикалык, саясий жактан тең укуктуу абалга жетишине өлкөдөгү коомдук саясий уюмдардын, кыймылдардын жана партиялардын таасири бар.

Ошону менен бирге эле, эгемендүү демократиялык мамлекетибиздин саясий аренасында жашап жаткан бүгүнкү саясий партиялардын түзүлүш жолу, социалдык абалы жана кимдин кызыкчылыгын көздөп жаткандыгы тууралуу негизги иш чаралар тарых илиминде толук изилдене элек, ошондуктан бул маселе бүгүнкү күндүн актуалдуу маселелеринин бири.

Үчүнчү бап «Эгемендүү Кыргызстандын коомдук-экономикалык өнүгүүсүндө саясий партиялардын орду» деп аталып, өлкөбүздөгү саясий партиялар менен уюмдардын социалдык контекстери боюнча гана айырмаланбастан туруктуу идеологиялык байланыштары, алдыларына койгон максаттары, көз караштары, коомдук иштери жана өзүнүн максатына ылайык ички структурасы, аткаруучу функциясы, максаты боюнча да бири-биринен айырмаланышкандыгы тууралуу маалыматтарды камтыйт. Ушул өңүттөн алып караганда коомдук-саясий иш чараларга катышы жана аткарган иштеринин жыйынтыгы боюнча саясий партиялардын ичинен «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын ролу жана орду маанилүү экендигине күмөн жок. Анткени, «демократиянын аралчасы» аталган Кыргызстандын калкы үчүн ыкчам маалыматтардын булагы болгон «Азаттык» радиосун убагында жабуу жөнүндө маселе көтөрүлгөндө, аны сактап калуу боюнча учурунда чара колдонушкан. Ал мамлекеттик деңгээлдеги шайлоонун натыйжасында саясий бийликке ээ болгон жана башкаруучу партия менен бирдикте иш алып барган. Өлкөдөгү коомдук-саясий маселелерди чечүүдө, мезгилдин талабына ылайык саясий окуялардан четте калбай, коомдук ишке активдүү катышуусу үчүн партия өз катарына жаштарды тартууну сунуштаган. Ошондой эле алар мамлекеттик тилдин ишке ашпай жаткандыгына, борбор шаарыбызда ар кандай тилдеги жазуулардын көбөйүп кеткендигине, мектептерде окуу куралдарынын жетишпегендигине токтолуу менен улуттук идеологияны иштеп чыгуу аркылуу кыргыздын улуттук каада-салтын, үрп-адатын сактап калууну, кыргыздын байыркы тарыхын калыбына келтирүүнү өз колдоруна алышкан.

Аксы окуясы менен байланышкан өлкөдөгү саясий курч кырдаалда «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясы «Кыргызстан Элдик кыймылы» саясий күчтөрдүн бириккен курултайынын резолюциясын кабыл алууга активдүү катышкан. Мындан тышкары ал көз каранды эмес мамлекеттик жана эл аралык уюмдар тарабынан өткөрүлгөн «Партиялык түзүлүш», «Саясий партиялар жана демократия», «Жергиликтүү шайлоо жана саясий партиялар», «Аялдардын арасында лидерлик көндүмдөрдү өнүктүрүү» сыяктуу окуу семинар, тренингдерине, тегерек отурумдарга активдүү катышып сертификаттарга ээ болгон.

Демек партиянын жогорудагыдай саясий социалдык-экономикалык аткарган иш-чаралары партиянын Уставы жана кабыл алган программасынын

негизинде иш алып баруу менен бирдикте мүмкүн болушунча коомдун социалдык турмушунда чечилбей келген маселелерди өз мүмкүнчүлүктөрүнө жараша чечип берүүгө аракеттенишкен. Муну менен катар областык, райондук бөлүмдөрдү ачуу жана иш жөндөмдүүлүктөрүн көзөмөлгө алуу менен партиянын ар бир кылган, аткарган жана аткарылып турган иштери жөнүндөгү маалыматтар маалымат каражаттарында чагылдырылып турган эле. Ошондой эле бүгүнкү күндө ишмердүүлүгүн жүргүзүп жаткан саясий партиялардын улут маселесине карата кайдыгер эмес жана азыркы партиялардын түптөлүшүнө өлкөдөгү эгемендүүлүктүн калыптанышына бирден бир таасир эткен партия бул көп партиялуулук системасынын башатында турган «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясы болуп саналгандыгын көрдүк.

Себеби, 2010-ж. апрель окуяларынан кийин жаңы Башмыйзамдын кабыл алынышы менен, анын жоболоруна ылайык, Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктары кыйла кеңейди, аны менен бирге жоопкерчилиги да ошончолук артты. Алсак, V чакырылыштагы Жогорку Кеңештин шайланышы менен Кыргызстандын соңку тарыхында жаңы барак ачылып, коомдук саясий абал кескин өзгөрдү. Конституциянын жоболоруна ылайык, Кыргызстан жалпы эл тарабынан шайлануучу парламенттик-президенттик башкаруу системасына өтүп, шайлоо жыйынтыгы менен 5 саясий партияга парламенттеги 120 депутаттык орун бөлүштүрүлгөн: «Ата Журт» партиясына – 28, «Кыргызстан социал-демократиялык партиясына» – 26, «Ар-Намыс» партиясына – 25, «Республика» партиясына – 23, «Ата Мекен» партиясына – 18 мандат. Ошентип 2010-ж. 10-ноябрында Жогорку Кеңештин парламенттик көпчүлүк коалициясын 3 депутаттык фракция түзгөн – «Кыргызстан социал-демократиялык партиясы», «Республика», «Ата Журт» фракциялары. Ал эми «Ар-Намыс», «Ата Мекен» фракциялары оппозицияда калган. Бүгүнкү күндөгү VI чакырылыштагы Жогорку Кеңештин парламенттик курамында: «Кыргызстан социал-демократиялык партиясы» – 38, «Республика – Ата Журт» – 28, «Кыргызстан» – 18, «Өнүгүү-Прогресс» – 13, «Бир-Бол» – 12, «Ата Мекен» – 11 мандаттарга ээ болгон партиялар бар.

Парламентте орун алган саясий партиялардын көпчүлүгү уюшкандыгы, калктын кызыкчылыгын коргоосу, өзүнүн уюмдук түзүлүшү, идеологиялык багыттары менен айырмаланышат. Бүгүнкү күндөгү бул саясий партиялардын коомдогу орду, парламенттен орун алган партиялардын ишмердүүлүк багыттары эки критерийдин: улуттук маселелерди чечүүдөгү ролу жана идеологиялык багыттары боюнча талдоого алынып каралган. Алсак «Ата Мекен» саясий партиясы коомдун социалдык маселелерин чечүүнү биринчи орунга коюп, мамлекеттин өнүгүшү үчүн саясий туруктуулуктун болушу үчүн регионализмди жоюу, коомдук саясий, этникалык топтор менен кызматташуу, диний, этникалык өзгөчөлүктөрүнө карабай бирдей окшоштукту жаратууну максат кылышкан. Улуттук идеологиялык программасы бар, чыныгы демократиялык, укуктук, граждандык коомду куруу максаттары бар партиялардын катарына Кыргызстан социал демократиялык партиясы 2017-ж. чейин өлкөнү туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясын кабыл алуу

менен партиянын ишмердүүлүк багыттарынын бири болгон, социалдык жактан калкка кам көрүү, улуттун ден соолугун чыңдоо, билим берүү, спортту өнүктүрүү, эс алуу, маданий жана туризм жайларын өнүктүрүү, ордо калаада ишкердик жана бирдиктүү маалымат мейкиндигин өнүктүрүүнү максат кылып коюшкан. Мындай максаттагы саясий партиялар жок эмес. Алсак, Бүтүн Кыргызстан, Эмгек партиясы, «Республика- Ата -Журт», жаңыдан түптөлгөн саясий партиялардын ичинен «Бир Бол», «Өнүгүү-Прогресс», «Мекен ынтымагы», «Замандаш», «Кыргызстан» саясий партиялардын кабыл алган программаларында «Өзүбүздү улут катары кабыл алуу, өткөндүн жакшысын кайра жаратуу, мамлекет, коом жана дүйнөнүн бир бөлүгү катары улуттук өнүгүү жолубузду табуу» деген максаттары менен “Асаба” улуттук кайра жаралуу партиясына окшоштугу жана улуттун өнүгүүсү үчүн ишмердүүлүгүн жүргүзүп жаткан саясий партиялардан десек болот

Демек, партиянын коомдук иш чараларга активдүү катышуусу, партиянын эртеңки иш-максаттарынын туура коюлушу партиянын ишмердүүлүгүнүн иш жүзүнө ашырууда көп мүмкүнчүлүктөрдү жараткан. Тилекке каршы партиянын ичиндеги пикир келишпестиктер партиянын өсүп-өнүгүшүнө жана коомго болгон таасиринин төмөндөшүнө алып келген. Бул бапты жыйынтыктап жатып «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын социалдык-экономикалык ишмердүүлүгүн талдоонун натыйжасы боюнча, автор төмөндөгүдөй жыйынтыкка келди: алсак, 1992-жылы менчиктештирүү жаңыдан башталганда «Кожоюн» кыймылын түзүп кыргыз жарандарынын менчик ээси болуп калуусу үчүн күрөшүп, анын натыйжасында бир нече кыргыздар жеке менчиктерге ээ болуп калышкан. Ошол эле жылы партиянын демилгеси менен «Миграция жөнүндө», «Атуулдук жөнүндө» мыйзамдар иштелип чыгып, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинде кабыл алынган. «Асаба» партиясы тарабынан сунуш кылынган Конституциялык өзгөртүүлөргө оңдоолор киргизилгенде сакталып калган жоболор бар. Мисалы: 20-статьясында «Кыргыз Республикасынан сырткары жашаган кыргыздар башка мамлекеттин жараны болгонуна карабай, жөнөкөйлөтүлгөн түрдө Кыргыз Республикасынын жарандыгын алганга укуктуу....», 23-берене. «...Жарандар кыргыздардын эзелтеден келе жаткан улуттук традициясына ылайык, мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ж.б. маанилүү маселелер боюнча элдик курултай өткөрүүгө укуктуу...», 32 -берене. «...Негизги жалпы билим милдеттүү жана акысыз» – деген мыйзам долборлору киригизилген. Ошондой эле Кыргыз Республикасынын сырткары кетип, иштеп жүргөн кыргыздар үчүн кош жарандуулук алуу мүмкүнчүлүгү белгиленген. Муну менен катар беш сотыхка чейин суулуу жер үлүшүн алган дыйкандар жумушсуз статусуна ээ болуп, жумушсуз адам катары башка жумуш, же жөлөк пул менен камсыз болуучу ж.б. ондогон мыйзамдар кабыл алынгандыгында.

Демек партиянын жогорудагыдай саясий, социалдык-экономикалык аткарган иш чаралары партиянын Уставы жана кабыл алган программасынын негизинде иш алып баруу менен бирдикте мүмкүн болушунча коомдун

социалдык турмушунда чечилбей келген маселелерди өз мүмкүнчүлүктөрүнө жараша чечип берүүгө аракеттенишкен. Муну менен катар областык, райондук бөлүмдөрдү ачуу жана иш жөндөмдүүлүктөрүн көзөмөлгө алуу менен партиянын ар бир кылган, аткарган жана аткарылып турган иштери жөнүндөгү маалыматтар маалымат каражаттарында чагылдырылып турган эле. Ошондой эле бүгүнкү күндө ишмердүүлүгүн жүргүзүп жаткан саясий партиялардын улут маселесине карата кайдыгер эмес жана азыркы партиялардын түптөлүшүнө өлкөдөгү эгемендүүлүктүн калыптанышына бирден бир таасир эткен партия бул көп партиялуулук системасынын башатында турган «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясы болуп саналгандыгын көрдүк.

2017-жылга чейин Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясын ишке ашыруу максатында, 2014-жылы Кыргыз Республикасынын "мамлекеттүүлүктү бекемдөө жылы" деп жарыяланган, Кыргыз Республикасынын Туруктуу өнүктүрүү боюнча Улуттук кеңеши Жогорку Кенеш жана Кыргыз Республикасынын Өкмөттү менен биргеликте, Кыргызской Республикасынын жарандарынын укуктук маданиятын көтөрүү, өлкөдө мамлекетти жана саясий уюмдарды башкаруу ишине жаңы адамдарды өзгөчө жаштарды, тартуу боюнча чечкиндүү иш-аракет кылуунун зарылдыгын белгилөө менен "өлкөдөгү мыйзамдуулук менен туруктуулукту коргоо жана мамлекетти, элдин биримдигин бекемдөө үчүн жоопкерчиликти жогорулатууну камсыз кылуу максатында бардык күчтөрдү бириктирип, мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, саясий партиялардын, жарандык коомдун, массалык маалымат каражаттарынын, Кыргыз Республикасынын жарандарынын өз ара натыйжалуу аракеттенүүсүн камсыз кылууну" сунуштаган.

КОРУТУНДУ

Диссертациялык илимий ишти изилдөөнүн натыйжалары боюнча төмөндөгүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

- 1985-жылы апрель пленумунан кийин СССРдеги коомдук түзүлүш кескин өзгөрүүгө багыт алып, өлкөнүн өнүгүүсүндө саясий-социалдык, экономикалык өнүгүүнү тездетүү жолу белгиленип, коомдук турмуштун баардык жактарына реформа жүргүзүү менен коммунисттик партиянын кризистерин жоюу, аларды жаңылоо, гумандуу, демократиялуу социализмге карай илгерилөө маселеси көтөрүлүп өлкөдө кайра куруунун «Гумандуу, демократиялык социализмге карай» программасы кабыл алынып, өлкөнү авторитардык бюрократиялык түзүлүштөн гумандуу, демократиялуу социализм коомуна карай өттү. Жогоруда белгиленген шарттар Кыргызстандын саясий чөйрөсүндөгү партиялык институттун пайда болушуна өбөлгө түзгөн.

- СССРдин курамына кирген он беш союздук социалисттик республикалардын өз алдынчалыгына ээ болуусу, саясий, социалдык, экономикалык, маданий маселелерди өз алдынча чечүүгө мүмкүнчүлүк алышы менен көз карандысыздыгы жөнүндө Декларацияны кабыл алышты. Кыргызстанда, эгемендүүлүктүн шартындагы алгачкы мыйзамдуу документи болуп 1990-жылы 15-декабрда кабыл алынган Декларация эсептелинет. Мына,

ушу мезгилден тартып демократиялык коомдун шартында, бүгүнкү кыргыз мамлекеттүүлүгүндөгү коомдук кыймылдардын, көп партиялуулук системанын өнүгүү баскычы пайда болду.

- Өлкөдө “кайра куруу” реформасынын жүрүшү менен саясий аренадан Коммунисттик партиянын кетиши өлкөдө улуттук көз караштагы партиялардын калыптанышы жана өнүгүшү үчүн шарт түзгөн.

- М.С.Горбачевдун кайра куруу реформасынын демократиялык баалуулуктары болгон сөз эркиндиги, басма сөз эркиндиги КМШ мамлекеттериндеги демократиялык, улуттук кыймылдардын башатын түздү. Ушул шартта Прибалтика өлкөлөрүнүн эгемендүүлүккө жетиши бөлөк мамлекеттерге үлгү болуп, улутчулдук жана демократиялык талаптар бөлөк республикаларга да таасирин тийгизди.

- Республикадагы пайда болгон коомдук кыймылдардын өнүгүшү саясий кыймылдардын пайда болушуна түрткү болду. Бишкектеги батирлерде, жатаканаларда жашаган жаштардын 90% кыргыз жаштарынын болушу, алардын социалдык абалы квартира же жер алуу зарылдыгын жараткандыктан 1989-жылы өз бетинче жер бөлүп алуу боюнча митингдер өткөрүлгөн. Бул багытта жаштар менен административдик бийликтегилердин ортосундагы карама-каршылыктын күчөшүнөн улам, өлкөдөгү коомдук кыймылдардын пайда болушу өсүп, алардын саясий партияларга чейин өсүп жетишине алып келген. Ошентип бул процесс өлкөдө улуттук демократиялык кыймылдын башталышына себеп болду.

- «Ашар» коомдук уюму, «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясы, өздөрүнүн программасынын милдеттерин жана ишмердүүлүгүн аныктоодо улуттук идеологияга басым жасашып, негизги максат катарында биринчи кезекте адам укугу эмес улуттун укугун, улуттун идеологиясын алдыга коюшкан. Программада каралган кыргыз тилин мектептерде жана мектепке чейинки мекемелерде окутуу, улуттук баалуулуктарды, мурастарды жандандыруу сыяктуу маселелердин көтөрүлүшүн улуттук идеологиянын башаты катары кароого болот.

- Улуттук идеологиянын маңызынын өнүгүүсүндө, башкача айтканда улуттун тилин, маданиятын, каада-салтын, үрп-адаттардагы жана менталитетиндеги прогресивдүү жактардын тарыхый өнүгүүнүн талаптарына шайкеш кыргыздардын улуттук иденттүүлүгүн сактоо каралган.

- Кыргызстанда учур талабына туура келген партиялык парламентти түзүү.

Ошондуктан, парламенттеги ар кандай партиялардын болушу конкуренцияга шарт түзүп, айрым идеологиялык көз караштары бир партиялардын биригишине же коалиция түзүүгө жана партиялардын программалык идеяларын таратууга мүмкүнчүлүк болот, шайлоодон уткан партия коалициялык өкмөттү түзүүгө көп мүмкүнчүлүгү болот, ошондой эле оппозициялык партия менен да мамиледе болот, мыкты адисттердин партия аркылуу парламентке келүүсүнө шарт түзүлөт, партиялык парламент жердешчилик, трайбализм, тууганчылык менен мамиле кылууга бөгөт коют, депутаттардын жоопкерчилигин жогорулатат.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Диссертациялык изилдөөнүн негизинде төмөндөгүдөй жыйынтыктарды чыгаруу менен **практикалык сунуштарды** берүүгө болот:

- Чейрек кылымдан ашык тарыхы бар «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясы жасаган, жасап жаткан иштери улут маселесинин тарыхта изилденип жаткан кээ бир маселелерди башкача көз карашта кароого түрткү берет.
  - Демократиялык коомдо жашап жаткан Кыргызстандын саясий турмушунда жарыкка чыга турган Кыргызстандын тарыхы боюнча илимий эмгектерде, окуу-методикалык басылмаларда көп партиялуулуктун башатында болгон «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын пайда болуусу жана өнүгүү этаптарын талдоодогу кээ бир көз караштарды эске алса болот.
  - Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүү этаптарында «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын ишмердүүлүктөрүн жайылтуу максатында илимий конференцияларды уюштуруу аркылуу Кыргызстандын тарыхындагы партиялардын жана анын ичинде «Асаба» партиясынын алган ордун билдирүү.
  - Улуттук көз караштагы, идеологиялык бир багыттагы саясий партиялардын ишмердүүлүгүн талдоо менен алардын программалык багыттарын коомчулук арасына жайылтуу зарылчылыгы бар.
- Бүгүнкү күндөгү саясий партиялардын программаларын терең анализдөө, улут маселелерине терең токтолуу менен улуттук идеологиянын моделин сунуштоо зарыл.
- Бүгүнкү күндө партиялардын программалык багыттарына ылайык улуттун салттык маданиятын жайылтуу максаты кандайдыр бир деңгээлде ишке ашууда. Алсак, «Ош-3000», «Манас -1000», «Көчмөндөр оюну» сыктуу улуттук баалулуктарды чагылдырган иш-чаралар мисал боло алат. Эл аралык деңгээлдеги мындай иш-чараларды уюштуруу, өткөрүү Кыргызстандыктар үчүн маанилүү.
  - Партиялардын саясий маданиятынын калыптанышы жана сакталышы үчүн коомдо ар кандай окуу көнүгүмдөрдү, диспуттарды, конкурсттарды калк арасына уюштуруу учурдун талабы.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү макалаларда чагылдырылган

1. Мамлекеттик бийликтин шайлоо шартында саясий партиялардын, бирикмелердин (блоктордун) тен укуктуулугу.// И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы.—Выпуск -№4, 2000. 283–286-б.
2. Саясий партиялардын саясий маданияты.// И. Арабаев атындагы КМУнун Илимий жыйнагы. Тарых бөлүгү. №4, 2001. – 124-130с
3. Кыргызстанда саясий партиялардын, коомдук кыймылдардын түзүлүш жолу жана алган орду.// И. Арабаев атындагы КМУнун Илимий жыйнагы. Тарых бөлүгү. №4, 2001. 130 – 144с.
4. Саясий партиялардын Кыргызстандын тарых наамасында.//Научно - практическая конференция «Изучения языков и гуманитаризация образования в XXI - веке», посвящение к 50 - летию КГПУ им. И. Арабаева. Б.: 2002.

5. Саясий партиялар жана шайлоонун натыйжалары.// Материалы международной конференции «Модернизация высшей школы в переходный период: состояние и перспективы» Т.2. Б.: 2002. 189- 192с.
6. Комплекстүү өнүгүүнүн негиздерин ишке ашырууда өкмөттүк эмес уюмдардын орду.// Научный сборник. КГПУ им. И. Арабаева. Серия: История. № 5. Б.: 2003.
7. Ончул, солчул жана ортомчул багыттагы саясий партиялардын пайда болу тарыхы.// Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына арналган «Тил тагдыры -Эл тагдыры» эл аралык илимий - практикалык конференциянын материалдары. Б.: 2003. 273-279б.
8. Суберендүү Кыргызстан: Саясий партиялардын ишмердүүлүгү.//Научный сборник. КГПУ им. И. Арабаева. Серия: История. № 4. Б.: 2004. 42-47с.
9. Кыргызстандагы саясий партиялардын 1995-2000жж. өнүгүү багыты.// Вестник. КГУ им. И. Арабаева. Выпуск 5А. Б.: 2005. 77-79с.
10. Кыргыз республикасында саясий партиялардын пайда болушунун тарыхый шарттары.//Вестник КГУ им. И. Арабаева. Выпуск 5А. Б.: 2005. - 79-82с.
11. Политические партии Кыргызстана: настоящее и перспективы развития. //«Поиск». Серия гуманитарных наук № 3. г.Алматы.: 2007. 139 -142с.
12. Саясий партиялардын парламенте алган орду.//Вестник КГУ им И. Арабаева. Б.: 2008
13. Демократиялык иш чараларды жүргүзүүдө саясий партиялардын алган орду.// Вестник КГУ им. И.Арабаева Б.:2008.
14. Tendency of crowing party's system in the Central Asia on the Example of Kyrgyzstan.//Эларалык «Борбордук Азия жана ааламдашуу» конференциясы. Кыргыз – Түрк университетти Б.:2009.
15. Улуттук маселелердин «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясында көтөрүлүшү.//Международной научной конференции: «Этносоциальные и этнокультурные процессы в центральной Азии: история и современность» посвященной памяти известного ученого-этнолога, педагога Какен Мамбеталиевой. КГНУ. Б.:2009
16. Становление и развитие многопартийной системы Суверенного Кыргызстана. // Международной научно-практической конференции: «Всемирная история: проблемы исследования и преподавания» посвященной 75-летию академика К.Н. Нурпеисов в рамках «Нурпеисовских чтений» г. Алматы. 2010. 261-263 с.
17. Партия национального возрождения “Асаба” - воспоминание о восстании и гражданский долг.// Вестник КазНУ имени аль-Фараби. Серия историческая. г.Алматы. 2016. 410с.
18. Появление местных ячеек партии национального возрождения “Асаба” и их политическая деятельность.//«Проблемы современной науки и образования». РФ. г.Иваново. 2016.32-35с.
19. Партия национального возрождения в Кыргызстане – цели и задачи.//«Проблемы современной науки и образования». РФ. г.Иваново. 2017. 26-29с.

Өмүрова Жүрсүн Касымбековнанын «Улут маселеси Кыргызстандагы айрым саясий партиялардын ишмердүүлүгүндө» («Асаба» партиясынын мисалында) – адистиги 07.00.02 – Ата-Мекен тарыхы боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Өзөктүү сөздөр: «Асаба», улут, улут маселеси, кайра жаралуу, саясат, социалдык-экономикалык абал, партиялар.

Диссертациялык иштин максаты болуп ааламдашуу мезгилиндеги кыргыз элинин улуттук кызыкчылыгын коргоого, кыргыз тили менен кыргыз маданиятын өнүктүрүүгө өз салымын кошкон саясий партиялардын ишмердүүлүгүндөгү улуттук маселелерди чечүү проблемасына комплекстүү талдоо жүргүзүү менен, «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын Кыргызстандын саясий, маданий жана социалдык-экономикалык өнүгүүсүндөгү ордун жана ролун аныктоо эсептелет.

Илимий изилдөөнүн объектиси – болуп суверендүү Кыргызстандагы саясий партиялар эсептелет.

Изилдөөнүн предмети – болуп саясий партиялардын анын ичинде “Асаба” улуттук кайра жаралуу партиясынын ишмердүүлүгүндөгү улут маселесинин чечилиши саналат.

Иштин хронологиялык алкагы улуттук маселелерди чечүүдөгү эки маанилүү мезгилди ичине камтыйт: совет доорунун аяктоо мезгилин (1989-ж. «Асаба» улуттук кайра жаралуу саясий партиясынын негизделиши жана Кыргызстандагы демократиялык кыймылдардын өнүгүүсү) жана 1991-ж. бүгүнкү күнгө чейинки мезгил.

Изилдөөнүн методологиясы катары ар түрдүү анализ жана синтез жүргүзүү методдорун айкалыштырууга мүмкүндүк жараткан тарыхый фактыларды системалык көз караштан объективдүү талдоого алуу принциби кызмат кылды.

Диссертациялык иштин жаңылыгы Улут маселесин көтөрүп чыгуу аркылуу улуттук аң-сезимдин калыптанышына өз таасирин тийгизген партиянын ишмердүүлүгүн изилдеген алгачкы илимий эмгек болуп саналат. «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын ишмердүүлүгүндөгү улуттук компоненттин, өлкөнүн келечегине тийгизген таасири катары өлкөдө белгиленген улуттук мүнөздөгү “Манас 1000”, “Ош 3000” жана бүгүнкү күндө өткөрүлүп жаткан “Көчмөндөр оюндары” сыяктуу тарыхый жана маданий иш чаралардын болушуна түрткү бергендиги көрсөтүлдү. «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын мисалында Кыргызстанда улуттук мүнөзгө басым жасаган саясий топтун пайда болуу тарыхынын өзгөчөлүгү ачылып берилди.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын пайдалануу чөйрөсү – улуттук көз караштагы, идеологиялык бир багыттагы саясий партиялардын ишмердүүлүгүн туура, так анализдөө менен алардын программалык багыттарын коомчулук арасында жайылтууда ж.б.гуманитардык багыттагы сабактарды окутууда пайдаланса болот.

РЕЗЮМЕ

Диссертации Өмүровой Жүрсүн Касымбековны на тему: «Национальный вопрос в деятельности политических партий Кыргызстана» (на примере партии “Асаба”), представленной на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07. 00. 02. – Отечественная история.

Ключевые слова: «Асаба», нация, вопросы нации, возрождения, социально-экономическая положения, политика, партии.

Целью диссертационной работы является комплексное исследование исторического пути партии национального возрождения «Асаба», выявление ее роли в политическом, культурном и социально-экономическом развитии Кыргызской Республики.

Объектом исследования являются политические партии суверенного Кыргызстана.

Предмет исследования: решение национального вопроса в деятельности политических партий, в том числе партии национального возрождения «Асаба».

Хронологические рамки работы: охватывают два важных периода в решении национального вопроса: конец советского (с 1989г. - основания партии национального возрождения “Асаба” и развития демократического движения в Кыргызстане) и постсоветский период начиная с 1991 по настоящее время.

В качестве методологии исследования выступил принцип объективного анализа системного взгляда исторических фактов, дающих возможность анализировать и делать выводы по рассматриваемой проблеме. В диссертационной работе использованы проблемно-хронологический, статистический, историко-типологический, сравнительно-исторический методы анализа.

Научная новизна исследования. Дана оценка политической деятельности первой политической партии “Асаба”, оказавшей влияние на формирование национального сознания; определено и показано, что в Кыргызстане среди кыргызов появились группы националистического характера; дана оценка исторической особенности действий за политическую, экономическую и социальную свободу групп националистического характера; Показана роль партии в дальнейшем формировании и укреплении национального сознания кыргызского народа; показана сущность действий национального характера в деятельности партии национального возрождения “Асаба”. Определено, что особенностью деятельности партии было то, что партия как политическое течение одна из первых подняла политические, экономические, социальные требования кыргызов.

Сфера применения результатов исследования путем правильного и точного анализа деятельности политических партий одного идеологического направления, национальных взглядов необходимо использовать их программные направления при распространении среди общественности и обучении предметов гуманитарных направлений.

SUMMARY

of Thesis "The activities of the National Revival party "Asaba" in Kyrgyzstan on the national question" is presented for a scientific degree of the Candidate of Historical Sciences, specialty 07. 00. 02. – History.

By Omurova Jursun Kasymbekovna

Key words: «Asaba», nation, questions nations, revival, social economic location, politic, parties.

The thesis aims to study the political activities of the National Revival party "Asaba" on the national question, which it held in social groups since the late 80-ies of XX century to the present and making it available for public comment; to study the history of the rapid national consciousness development among the Kyrgyz and some nationalist views development.

The object of study. The National Revival party "Asaba" and the discussion of the national question of the party in society, as well as actions and efforts to resolve it.

The subject of the study. The activities of the National Revival party "Asaba" in the directions of Kyrgyz language development, revival of Kyrgyz culture, customs and traditions in accordance with modern requirements, protection of national interests of the Kyrgyz people under market economy conditions.

The objective analysis of a system view of historical facts principle, giving the opportunity to analyze and draw conclusions on this issue, has been defined as a methodology of the study. In this thesis the problem-chronological, statistical, historical-typological, comparative-historical methods of analysis were used.

Scientific novelty of the research. The political activities of the first political party “Asaba” which influenced on the national consciousness formation has been assessed;

- how in Kyrgyzstan a nationalist groups have emerged among the Kyrgyz has been determined and displiced;
- the historical peculiarities of action for political, economic and social freedom of nationalist groups has been assessed;
- the role of the party in the further development and strengthening of the national consciousness of the Kyrgyz people has been showed;
- the essence of the actions of nationalist nature in the activities of the National Revival party “Asaba”. It is determined that the feature of the party was that it as a political movement one of the first to raise political, economic, social demands of the Kyrgyz people has been showed.

The scope of application of research results - By correct and exact analysis of the activities of political parties within the same ideological direction, nationalistic views, it is necessary to use their software direction when distributed to the public and teach Humanities.